SUMMARY. The origins and historical sources of traditional songs were studied. Traditional songs are one of the long-standing cultural heritage of a people connected to their life, circumstances, historical period, and geographical environment.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСТЕЛИКЛЕРИ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚУРАМЫНДА ДИНИЙ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫЎЫ

Ж.Шаниязов – *оқыў ислери бойынша директор орынбасары,*
филология илимлери кандидаты, доцент
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: туркий тиллар, лексика, сўзлар, ривожланиш тарихи, оғзаки нутқ, терминлар.
Ключевые слова:. тюркские языки, лексика, слова, история развития, устная речь, термины.
Key words:. turkic languages, lexicon, words, history of development, oral speech, terms.

Ҳәр қандай тилдиң сөзлик қурамының тийкары сол тилдиң ийеси болған халық тарийхының жанлы дереги болып, сол халықтың өзиниң пайда болыў, қәлиплесиў, раўажланыў тарийхы менен ажыралмас байланыста раўажланады ҳәм сол халықтың ҳәм миллий өзгешеликлерин өзинде сәўлелендиреди.

Қарақалпақ тилиниң өз сөзлик қатламының негизин улыўма түркий тиллерине ортақ сөзлер қурайды. Ал түркий тиллериниң сөзлик қурамы олардың аўызеки сөйлеў түринде ҳәм ең әййемги жазба дереклеринде сақланғанын көремиз.Бизиң дәўиримизде келип жеткен Орхон-Енисей естеликлерин дыққат пенен оқып қарағанымызда тилимиздиң олик қурамының сол дәўирде негизи салынғанын көриўге болады. Улыўма алғанда, Орхон-Енисей жазба естеликлер тилиниң қурамы адам атлары, лақабы, әмелин, топонимикалық атамаларды адамлардың туўысқанлық қатнасларын, диний мәнилерди билдиретуғын сөзлерден ибарат. Биз булардан диний мәни аңлататуғын сөзлер ҳаққында сөз етпекшимиз.

Сөзлик қурамның бир бөлеги есапланған жәмийетлик турмыстың белгили тараўына тийисли қәлиплескен терминлер, солардың бири диний терминлер, қарақалпақ тилинде басқа түркий тиллер тарийхы менен тығыз байланыста пайда болғанлығын ҳәм раўажланғанын көриўге болады.

Бизлердиң ата-бабаларымыз дәслеп тәбият бөлеклерине сыйынып келген. Бул туўралы қазақ алымы Ш.Ўәлийханов «Ай қырғызлардың Қудайы болған, қырғызлар таза ойды көргенинде оған қарай ийелейди» [1.370] деп жазады.

Әлбетте, бул дәстүр қарақалпақларғада тийисли, яғный таза ой шыққан ўақтында үш рет «таза айға, таза күнге жеткергенге қуллық» деп ийиледи. Бул өткен дәўирлерде ата-бабаларымыздан қалған дәстүр ҳәм кейин ала мағлыўматларды ески түркий жазба естеликлерин де көриўге болады:

A: tāñri kūnin saj: tanrikā nomqa aruğ dintalarqa sujumuzny jazuqumuzny vosuju ōtūnmak karğan arti.

Қудай ҳәм диндарлар алдында қылған гүна ҳәм ойынларымыздан қутылыў ушын Ай Қудайы күни тәўбеге келиў керек еди.

Демек бул мысалда ойды «Қудай» санап оған орнаған бир күни яғный таза айдың шыққан күни, қылған гүналарынан тәўбеге келип, кеширим сорайтуғынлығын айтып тур.

Араб сөзлериниң кириўи ҳәм өзлесиўине алып келди. Ал араб тилиниң түркий тиллерине кириўи ҳәм сиңиўи ушын тийкарғы себеп болған жағдай төмендегише еди:

Бириншиден, араб тили сол дәўир тәлим тили еди ҳәм медреселер салынып онда тәлим ислери алып барылды;

Екиншиден, жергиликли ҳалыққа ислам динин енгизиўде мәжбүрий ҳәм материаллық жәрдем бериў усылларында пайдаланылды, яғный, араблар ислам динин қабыл қылған адамларға ҳәр қыйлы материаллық, сиясий жеңилликлер берди. Олар салықлардан азат қылынды, жума намазаға барғанларға ҳәр қыйлы сыйлықлар береди. Нәтийжеде ислам дини жергиликли халықлар арасында сиңди ҳәм бул халықлардың тийкарғы диний исенимине ойланды. Солай етип ислам дини менен бирге араб тили де ен жайыла баслады.

Тилге басқа бир тилдиң сөзлери туўрыдан-туўры яки екинши бир тил арқалы аўысады. Ал, қарақалпақ тилине араб өзлестирмелери болса араблар менен болған тиккелей байланыс арқалы емес ал қонсылас түркйи тиллери арқалы атап айтқанда өзбек тили

арқалы өзлескен болыўы мүмкин. Бул жағдайды төмендегише көрсетсе болады:

Биринши‌ден, өзбек тилинде қарақалпақ тилине қарағанда араб өзлестирмелери көплеп ушырасады;

Мәселен:

Араб тилинде	Өзбек тилинде	Қарақалпақ тилинде
Барокстун	Боракат	Берекет
Муаллимун	Муаллим	Муғаллим
Дафтарун	Дафтар	Дәптер ҳ.т.б.

Екинши‌ден, өзбек тилиндеги орай өзлестирилмелери қарақалпақ тилине қарағанда фонетикалық өзгешеликлерге өз ушыраған.

Үшинши‌ден, өзбек тилиндеги араб өзлестирмелериниң семантикалық өзгешеликлери дерлик аз.

Мәселен:

Араб тилинде	Өзбек тилинде	Қарақалпақ тилинде
Таўаккала («үмит етиў, исениў»)	Таваккал (қәўип, тәўекел, үмит етиў, исениў)	Тәўекел (қәўип, тәўекел)
Ахиратун (ол дүнья, ақыр заман)	Охират (ол дүнья, аўыр заман)	Ақырет (ол дүнья, ақыр заман, азап, қорлық)
Ийманун (Қудайға исениў)	Имон (исениў, Қудайға исениў)	Ийман (исениў, Қудайға исениў, уят, ҳүждан ҳ.т.б)

Қандайда бир тилде халықтың сөзлери өзлеседи белгили себеплерге байланыслы болады. Бир халықтың басқа бир халық пенен қандайда бир байланысқа кириўи ҳәм бул байланыслардың жийилениўи ямаса хәлсизлениўи лексикалық өзлесиўдиң аз яки көп дәрежеде пайда болыў тәсирин тийгизип отырады. Сол сыяқлы түркий халықлардың үстинен араблардың үстемленип етиў дәўири, диннің толық қәлиплесиўи ҳәм арабша сөзлердің өзлесиўи нәтийжесинде түркий тиллериниң лексикалық қурамы байып раўажланды.

Демек түркий тиллериниң лексикасының раўажланыўында араб өзлестирилмелериниң орны салмақлы болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Уалийханов Ч. Собрание сочинений в 5 – томах, том I, Алма-Ата, 1961, стр. 370.
2. Хамидов Х.Х. Очерки истории каракалпакского языка. Нукус, 1974.
3. Бердибаев Р. Ежелги жазба муралар. «Эдебиет жэне омир», Алматы, 1964.
4. Каюмов А. Кадимият обидалари. Ташкент: Уздавнашр, 1972.

РЕЗЮМЕ. Ижтимоий турмушнинг маълум соҳасига тегишли шаклланган терминлар, шуларнинг бири диний терминлар, қорақалпоқ тилида бошқа туркий тиллар тарихи билан яқин алоқада пайдо бўлганлиги ва ривожланганлиги айтилади.

РЕЗЮМЕ. Говорят, что сформированные термины, относящиеся к определенной сфере общественной жизни, одной из которых являются религиозные термины, появились и развивались в каракалпакском языке в тесной связи с историей других тюркских языков.

SUMMARY. It is said that formed terms related to a certain sphere of social life, one of which is religious terms, appeared and developed in the Karakalpak language in close connection with the history of other Turkic languages.